

MARIA MĄDRY

Instytut Nauk Edukacyjnych,
Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Jana Amosa Komeńskiego, Leszno
Institut of Educational Sciences,
Jan Amos Komensky State Higher Vocational School, Leszno
e-mail: maria.madry@wp.pl

Macierzyństwo jako płaszczyzna permanentnego rozwoju kobiety w biegu życia

Maternity as a domain of permanent woman's development in the course of life

Summary. Making a commitment to be a mother and fulfilling this role is a long-term process, which consists of different quality stages. One can notice an analogy between the stages of being a mother and the course of nature. This similarity concerns the outline of development: birth, adolescence, maturation, and twilight of one's life. Like each subsequent season of the year, each stage puts new evolutionary tasks on the woman and their successful accomplishment leads to her acquisition of important skills and characteristics. The beginning of each stage of the role of a mother is marked by a change in the growth and functioning of a child.

Słowa kluczowe: macierzyństwo, rola matki, fazy macierzyństwa, metafory macierzyństwa

Key words: motherhood, the role of a mother, stages of motherhood, motherhood metaphors

WPROWADZENIE

Cechą charakteryzującą rozwój kobiety w aspekcie przygotowania, a także podjęcia i pełnienia roli matki, jest fazowość polegająca na występowaniu jakościowo różnych etapów. Symbolicznego zobrazowania owej etapowości można dokonać poprzez odwołanie się do pór roku – każda z nich cechuje się odmiennymi funkcjami i zadaniami, a jednocześnie pozostaje w relacji zależności wobec innych okresów, co ma także miejsce w poszczególnych fazach pełnienia roli matki¹.

Wybór obszaru problemowego dla niniejszego artykułu jest związany z niedostatkiem literatury przedmiotu odnoszącej się do rozwoju kobiety poprzez realizowanie roli rodzicielskiej, przy jednoczesnej powszechności roli matki wśród kobiecych ról społecznych.

Przy całym bogactwie publikacji psychologicznych, pedagogicznych, medycznych itp., omawiających rolę matki, zdecydowanie przeważają treści dotyczące rodzicielskich zadań opiekuńczo-wychowawczych wobec małego dziecka, częściowo także wobec nastolatka, natomiast niewiele uwagi poświęca się analizie rozwoju roli matki, a niemal nieobecny jest w piśmiennictwie podział na etapy urzeczywistniania tejże roli. A zatem wyodrębnienie jakościowo różnych faz macierzyństwa, oprócz funkcji poznawczej, może być przydatne w praktyce psychopedagogicznej, a szczególnie w procesie przygotowania do podjęcia i pełnienia roli matki. Może też posłużyć ukazaniu związku między właściwościami charakteryzującymi pełnienie roli matki w biegu życia kobiety a jej ustawicznym rozwojem osobowym.

Konstrukcja artykułu przedstawia się następująco. W pierwszym podrozdziale zostaną przedstawione podstawowe pojęcia i opis roli matki, a następnie będą zaprezentowane twierdzenia stanowiące podstawę do wyodrębnienia faz tej roli. W kolejnym, najobszerniejszym podrozdziale, zostaną omówione etapy urzeczywistniania roli rodzica przez kobietę, zilustrowane metaforą pór roku. Całość zamyka podsumowanie, w którym podejmuję próbę ustalenia głównych czynników oddziałujących na przygotowanie do pomyślnego przejścia przez kolejne etapy macierzyństwa.

WYJAŚNIENIA TERMINOLOGICZNE

Rola jest jednym z fundamentalnych elementów struktury osobowości. Na jej kształtowanie wpływa proces socjalizacji, wychowania i samowychowania. Treść roli jest wyznaczona poprzez normy związane z zachowaniem się w określonych okolicznościach – miejscu, sytuacji (Goffman, 1981). Daje się zauważyć występowanie związku między systemem nakazów i zakazów przypisanych danej roli a zajmowaną pozycją społeczną oraz brak związku między przepisem roli i cechami jednostek, które ją realizują. Theodore M. Newcomb dzieli role pełnione przez poszczególnych członków społeczeństwa na te, które są przypisane poprzez społeczny przydział funkcji i biologiczne zróżnicowanie, tzw. role specyficzne (np. rola matki, rola opiekuna), oraz na te, które są typowe dla wszystkich członków danego społeczeństwa, czyli tzw. role wspólne (rola Polaka, rola użytkownika środków społecznego przekazu).

Spośród ról realizowanych przez jednostkę szczególną uwagę należy zwrócić na **role społeczne**. Pojęciem tym określa się „zbiór różnorodnych wymagań i przepisów, dotyczących tego, jak ma się zachować człowiek zajmujący określone pozycje społeczne, a więc mający określony wiek, płeć, zawód, wykształcenie, stan cywilny itd. oraz różnorodne uprawnienia i przywileje wynikające z zajmowania tych pozycji” (Poznaniak, 2000: 91). Rola społeczna wyznacza zarówno ogólny,

jak i szczegółowy zbiór oczekiwań co do zachowania jednostki zajmującej daną pozycję społeczną: ten pierwszy jest określony przez normy społeczne, drugi zaś przez wzory zachowań. Przepisy ról społecznych występują we wzajemnej zależności, podobnie jak sprzężone są losy jednostek, które je realizują. I tak na przykład w rolę społeczną dyrektora firmy jest wpisane kierowanie pracownikami, natomiast w rolę pracownika – wypełnianie poleceń osoby kierującej. Można więc mówić o swoistej komplementarności ról społecznych, poprzez którą dokonuje się społeczne współzycie ludzi.

Daje się zauważyć wysoka świadomość społeczna co do treści kulturowo usankcjonowanych przepisów popularnych ról społecznych, głównie ról rodzinnych i pracowniczych. Nakazy zawarte w poszczególnych rolach są znane zarówno tym, którzy je wykonują, jak i osobom, których role w jakimś stopniu są od tamtych zależne (Matuszewska, 1995). Przykładowo: zadaniem nauczyciela jest wyjaśnianie uczniom niezrozumiałych partii materiału, z czego zdają sobie sprawę uczniowie, kierując względem swego nauczyciela takie właśnie oczekiwania. Podobnie jest też w przypadku **roli matki** – jednej z najbardziej powszechnych ról rodzinnych kobiety. Treść tej roli jest znana zarówno kobietom będącym matkami, jak i otaczającemu je środowisku, które często formułuje wobec nich rozbudowane i wielorakie oczekiwania, oparte na stereotypowych wyobrażeniach co do wzorca zachowań matek. O ile normy odnoszące się do roli matki są mniej więcej spójne na poziomie całego społeczeństwa (norma troski o zdrowie, bezpieczeństwo i rozwój dziecka), o tyle wskaźnikowanie działań będących wypełnieniem tychże norm, czyli wzory zachowań, jest dokonywane w sposób swobodny, co powoduje funkcjonowanie rozmaitych wzorów, będących niejako interpretacją norm: dla jednych dbałością o dobro dziecka jest na przykład nauczanie go języka obcego i gry na instrumencie w wieku 4 lat, dla innych – zapewnienie mu w tym okresie życia całkowitej swobody i dystansu wobec wszelkich działań polegających na systematycznej pracy.

We współczesnych rodzinach przepisy roli matki stają się coraz bliższe zadaniom ojcowskiem, choć ciągle jeszcze daje się wyodrębnić cechy i zachowania charakterystyczne wyłącznie dla matek. Tym, co cechuje rolę rodzicielską kobiet, jest przede wszystkim bliski kontakt emocjonalny z dzieckiem oraz zaspokajanie jego potrzeb psychicznych. „Matka daje przez całe życie oparcie i pewność trwania, jest osobą, która zapewnia dziecku zaspokojenie potrzeby tkliwości i serdeczności” (Kawula, 2005: 101). Niezmiernie ważną funkcją przypisaną matce jest także troska o byt fizyczny dziecka, wyrażająca się w działaniach opiekuńczych². Niezmiernie od pokoleń matka jest też odpowiedzialna za wprowadzanie dziecka do szeroko rozumianej sfery spraw codziennych oraz relacji społecznych i świata transcendencji (Pospiszyl, 1986; Worach-Kardas, 1988; Kusio, 2004). Inne ważne sfery rozwoju dziecka, takie jak kształtowanie świata wartości, są przyporządkowane funkcji kierującej ojca. Między przepisami ról rodzicielskich występuje kompatybilność, która zapewnia dziecku szeroki, pełny zakres oddziaływań opiekuńczo-wychowawczych.

Po wyjaśnieniu podstawowych terminów, które posłużą do opisu roli matki, przejdę do zaprezentowania **podstawowych tez** niniejszego artykułu.

1. Podjęcie i pełnienie roli matki jest procesem długofalowym, na który składają się jakościowo różne etapy.
2. Etapy pełnienia roli matki i okresy rozwojowe w biegu życia kobiety cechuje wyrażona zbieżność.
3. Każdy etap macierzyństwa stawia przed kobietą nowe zadania rozwojowe, a ich pozytywne rozstrzygnięcie powoduje nabycie ważnych umiejętności, właściwości i funkcji.
4. Czas rozpoczęcia kolejnego etapu pełnienia roli matki jest wyznaczony poprzez wystąpienie zmiany w rozwoju i funkcjonowaniu dziecka, a tym samym zaistnienie nowego zadania rozwojowego dla matki. I tak, macierzyństwo rozpoczyna zajęcie kobiety w ciąży, kolejny etap rodzicielstwa kobiety zaczyna się po urodzeniu dzie-

cka, dalszy wiąże się z adaptacją do roli matki wobec dorosłego dziecka w związku z osiągnięciem przez nie niezależności formalnej, po nim następuje okres przystosowania kobiety do tzw. pustego gniazda, czyli do wyprowadzenia się dziecka z domu oraz do bycia rodzicem (dorosłego) dziecka podejmującego rolę rodzicielską.

5. Poszczególnym etapom pełnienia roli matki można przyporządkować stadia zaczerpnięte z socjologicznych koncepcji rozwoju rodziny, które uwzględniają wyłanianie etapów funkcjonowania rodziny głównie ze względu na urodzenie, opiekę i wychowanie potomstwa (Ostoja-Zawadzka, 1999; Ziemska, 1977).
6. Między okresami rozwojowymi w pełnieniu roli matki daje się zauważyć analogię i również w świecie przyrody. Podobieństwo dotyczy schematu rozwoju: narodziny, dorastanie, dojrzewanie, schyłek, z tą różnicą, że w przyrodzie fazy te są przyporządkowane kolejnym porom roku, natomiast w macierzyństwie cały cykl: narodziny–schyłek dokonuje się na każdym etapie pełnienia roli matki. Zmieniające się z czasem potrzeby dziecka implikują zaistnienie, ale także wygaszanie konkretnych zadań czy właściwości funkcjonowania kobiety. W każdej fazie macierzyństwa jednak szczególnie nasilony jest ten element cyklu (narodziny, dorastanie, dojrzewanie, schyłek), który jest typowy dla analogicznej pory roku.

Zmiany cywilizacyjne i dominujący nurt myśli ludzkiej – paradygmat scjentystyczny – skłaniają ku twierdzeniu, że człowiek tak dalece oddalił się od natury, iż szukanie analogii między etapami jego życia i stadialnością przyrody jest nieuzasadnione. Pogląd taki wyraża Antoni Kępiński: „Zmiana środowiska naturalnego (przyrody) w środowisko sztuczne, techniczne, stworzone przez samego człowieka, oddala go od naturalnych rytmów przyrody, między innymi od rytmu pór roku” (Kępiński, 2001: 379). Wydaje się jednak, że wspomniane oddalenie w mniejszym stopniu cechuje kobiety (szczególnie matki),

ponieważ „kobiety z racji ich fizjologicznych właściwości znacznie silniej niż mężczyźni doświadczają cykliczności biologicznej, stąd też są bardziej «otwarte» na percepcję i poznanowanie prawidłowości cyklicznych zmian w przyrodzie” (Markowska, 1992: 72). Świadome doświadczanie przez kobiety regularnie powtarzających się procesów fizjologicznych ułatwia im myślenie o własnym życiu w kategorii etapów (m.in. wzorowanych na porach roku), pomimo rozpowszechnionej w społeczeństwie linearnej koncepcji czasu i nastawienia na modus „tu i teraz” oraz obserwowalnego zdystansowania człowieka wobec przyrody i jej praw.

ETAPY PEŁNIENIA ROLI MATKI

Porą rozpoczynającą cykl życia przyrody jest **przedwiosnie** – okres między zimą a wiosną. Analogicznie do przedwiosnia, zwiastuna i warunku nadejścia wiosny, można odczytywać **przygotowywanie się kobiety do podjęcia roli matki**, stanowiące etap poprzedzający i kształtujący rodzicielstwo kobiety. Ma on miejsce w okresie dzieciństwa, dorastania i dorosłości, poprzedzającej zajście kobiety w ciążę; cechuje go zróżnicowana długość.

Do zadań przypisanych temu etapowi macierzyństwa należy:

- dokonywanie się zmian rozwojowych w organizmie (strukturze Soma) i psychice (strukturze Psyche) kobiety oraz naciśki w obszarze oddziaływań społecznych (strukturze Polis) usposabiające do podjęcia roli matki³,
- uczestnictwo w socjalizacji prorodzinnej (w tym promacierzyńskiej) i aktywność własna na rzecz przygotowania do podjęcia roli matki,
- interioryzacja społecznie usankcjonowanego wzoru macierzyństwa.

Realizacja zadań związanych z przygotowaniem do macierzyństwa następuje na skutek socjalizacji, wychowania i samowychowania kobiety. Dokonuje się zarówno w trakcie działań intencjonalnie podejmowanych przez

środowisko lub samą kobietę (np. rozmowy, czytanie literatury tematycznej), jak i w sytuacjach przypadkowych (poprzez obserwację, a w okresie dzieciństwa także poprzez zabawę), prowadząc do rozwoju wiedzy i umiejętności – głównie psychospołecznych – oraz do formowania pozytywnego stosunku do roli matki (Gerrig, Zimbardo, 2006; Zaburzycka, 1993; Miluska, 1995). Opisany proces nosi nazwę długofalowego przygotowania do podjęcia ról rodzicielskich; jest realizowany w rodzinie i szkole, przy współudziale mediów⁴ i grup rówieśniczych. Finalizację przygotowania kobiety do macierzyństwa wyraża znajomość obowiązującego wzorca pełnienia roli matki i gotowość do podjęcia omawianej roli społecznej.

Następny okres w przyrodzie – **wiosna** – to czas budzenia się roślin i zwierząt, będący symbolem początku zmian i wzrostu energii (witalności), obserwowanego zarówno w naturze, jak i u ludzi. Wiosnę można też odczytywać jako pierwszy etap macierzyństwa oraz metaforę narodzin dziecka. Można powiedzieć, że na etapie początkującego rodzicielstwa⁵ „rodzi się” zarówno dziecko, jak i matka. Na ten etap macierzyństwa składają się: zajście przez kobietę w ciążę, podjęcie decyzji o narodzeniu poczętego dziecka, urodzenie dziecka i przebycie okresu połogu. Początkowy okres rodzicielstwa kobiety cechuje wiele trudności i obciążeń (noszenie ciąży, poród, nierzadko „depresja dnia trzeciego” – tzw. *baby blues*, czasem depresja poporodowa), które są zapowiedzią dalszych wyzwań macierzyństwa.

Pierwszemu etapowi macierzyństwa można przypisać socjologiczną nazwę: rodzina (adekwatnie: matka) z małym dzieckiem (Ostoja-Zawadzka, 1999). Jego celem jest **nauczanie roli matki** i tworzenie podstaw zindywidualizowanego przepisu roli. Opisany etap, podobnie jak kolejne okresy pełnienia roli matki, stanowi pełny cykl rozwojowy. Rozpoczyna go zostanie matką, po nim następują pierwsze działania podejmowane przez rodzicielkę na rzecz dziecka, dalej – nabywanie kompetencji w zakresie rozumienia i zaspokajania potrzeb dziecka; schyłek etapu wiąże

się ze zmniejszaniem liczby działań opiekuńczych wykonywanych przez matkę na rzecz potomka, co wynika ze wzrostu potrzeby samodzielności u dziecka.

Wyzwania, które realizuje młoda matka, nasuwają analogię z wyzwaniami, jakie stają przed małym dzieckiem, gdyż kobieta, tak jak ono, poznaje i uczy się czegoś zupełnie nowego, nawet jeśli wcześniej przygotowywała się do roli matki (Budrowska, 2000; Kościel-ska, 1998; Spencer, 2000; Maciarz, 2004)⁶. Wśród cech charakteryzujących pierwszy etap („dzieciństwo”) macierzyństwa, przypominających właściwości okresu dziecięcego, można wyróżnić: intensywność i zmienność uczuć (apoteoza narodzin dziecka, biegunowość oceny poziomu kompetencji macierzyńskich), życzeniowe, idealistyczne postrzeganie, zaborczość w relacji z dzieckiem. Głównym zadaniem tego okresu jest nauka i akceptacja roli matki oraz nawiązanie bliskiej relacji z dzieckiem. Pozytywne zrealizowanie wymienionych zadań stwarza możliwość wzrostu zaangażowania w kształtowanie więzi z dzieckiem oraz warunkuje intymność relacji między matką a dzieckiem. W przypadku niepomysłnego rozstrzygnięcia tych wyzwań następuje odrzucenie roli matki oraz wycofanie się kobiety w kontakcie z dzieckiem. Zrealizowanie zadań przypisanych początkującemu macierzyństwu umożliwia efektywne wykonywanie zadań kolejnego etapu macierzyństwa.

Druga faza macierzyństwa oznacza dorastanie kobiety w roli matki; obejmuje dzieciństwo i dorastanie dziecka, aż do osiągnięcia przez nie formalnej dojrzałości. W socjologii okres ten składa się z etapów: rodzina (adekwatnie: matka) z dzieckiem przedszkolnym, szkolnym i z nastolatkiem (Ostoja-Zawadzka, 1999). W biografii kobiety faza ta rozciąga się zwykle między 20. a 40. rokiem życia. Dorastanie kobiety w roli matki dokonuje się analogicznie do okresu **lata** w świecie przyrody. Jego dobry przebieg również wymaga odpowiednich warunków rozwoju. Są nimi zarówno właściwości kobiety (jej predyspozycje, charakter, poglądy), jak i oddziaływania społeczne (pomoc innych, współpraca dziecka) oraz obserwacja efektów własnej pracy.

Matka doskonali swoją rolę wraz z rozwojem dziecka, nabywanym doświadczeniem, pogłębianiem relacji z dzieckiem, utrwalaniem umiejętności rodzicielskich, a także tworzeniem/odtworzeniem przepisu roli matki dorastającego dziecka.

Celem drugiego etapu macierzyństwa jest **nabywanie kompetencji w pełnieniu roli matki** i weryfikacja zdolności budowania przez matkę bliskiej, troskliwej więzi z dzieckiem na podstawie zrównoważonego dążenia do kontaktu (równowaga w podejmowaniu inicjatyw skierowanych „ku” i „poza” relację z dzieckiem). Okresy zdobywania przez dziecko niezależności (pierwszy kryzys – ok. 2. r.ż., drugi – okres dorastania, trzeci – ciążenie ku samodzielności, ok. 18. r.ż.) to czas kształtowania przez matkę umiejętności przyznawania dziecku prawa do rozluźnienia więzów zależności od niej samej. Pozytywne rozstrzygnięcie tego zadania rozwojowego przyczynia się do pogłębiania się relacji miłości matki i dziecka, przy zachowaniu odrębnej tożsamości osób. Natomiast trudność w realizacji zadania wzmacnia postawę stagnacji/ambiwalencji matki w kontaktach z dzieckiem oraz powoduje powstanie nadmiernej wzajemnej zależności, blokującej pełny rozwój zarówno matki, jak i dziecka.

Wśród szczegółowych zadań rozwojowych tego etapu macierzyństwa wymienia się:

- ustosunkowanie się kobiety do społecznie przyjętego stereotypu „dobrej matki” (Budrowska, 2000) oraz do własnych oczekiwań wobec sposobu pełnienia roli matki,
- aktualizacja wyobrażeń dotyczących kształtu życia rodzinnego (styl i metody wychowania, plany prokreacyjne),
- rozwój kompetencji opiekuńczo-wychowawczo-dydaktycznych matki,
- dbałość o jakość własnego życia kobiety (praca, samorozwój, zainteresowania, emocje, zdrowie).

Rola matki zmienia się wraz z rozwojem dziecka: z pierwotnej funkcji opiekuna, nieco później także wychowawcy, w rolę towarzyszą i doradcy. W okresie dorastania dziecka ma miejsce stopniowe zmniejszanie się liczby działań wykonywanych przez matkę na

rzecz dzieci, co jest związane ze zwiększającą się potrzebą ich niezależności. Jednym z wyzwań tego okresu jest zaakceptowanie przez matkę obniżenia jej pozycji w hierarchii osób znaczących dla dziecka.

Drugi etap pełnienia roli matki zawiera cechy typowe dla rozwoju człowieka w okresie dorastania i wczesnej dorosłości. Odnosząc okres dorastania w roli matki do czasu dorastania w życiu dziecka, można zauważyć, że również cechuje go bunt, poczucie niepewności, nierzadko nieporadność. W przypadku macierzyństwa właściwości te wynikają ze zmiany standardów dotyczących codziennego życia. Miejsce dotychczasowej niezależności, cechującej okres bezdzietności, zajmuje podporządkowanie potrzebom dziecka – osoby w pełni zależnej od matki. Inne powody to brak gotowych wzorców pełnienia roli bądź konieczność adekwatnego dopasowywania znanych wzorców do możliwości i potrzeb dziecka, a także niepowodzenia wychowawcze (rzadziej opiekuńcze) i dylematy macierzyńskie. W okresie dorastania pełnieniu roli matki często towarzyszy zakłopotanie, typowe dla dorastającego człowieka; wynika ono z dużej zmienności zadań matki, zależnych od wieku dziecka, a także z braku wiary kobiety we własne zdolności adaptacyjne.

Cechy charakteryzujące drugi etap macierzyństwa są też adekwatne do właściwości okresu wczesnej dorosłości w rozwoju jednostki. I tak, należy tu wyróżnić:

- dążenie do autokreacji i autotranscendencji: rozwijanie kreatywności, podmiotowości oraz postawy dawcy, co przejawia się w świadomym i twórczym macierzyństwie,
- formułowanie dalszych życiowych celów przez kobietę: wynika to z potrzeby planowania i przewidywania, niezbędnych do zabezpieczenia losu kobiety i dziecka,
- dążenie do wyznaczenia celu, sensu i życiowej „misji”: najpowszechniejszą, naczelną wartością dla matek jest zdrowy i bezpieczny rozwój ich dzieci,
- potrzeba niezależności i samodzielności: wskazuje na nią między innymi autono-

mia kobiet w odniesieniu do metod wychowawczych stosowanych wobec dzieci.

Etap dorastania kobiety w roli matki jest czasem intensywnego uczenia się bycia matką, czego efekty uwidaczniają się w nabyciu odwagi, a także rozumieniu i przewidywaniu sporej części zachowań dziecka. W końcowym okresie dorastania w roli matki obserwowalne są zmiany zachodzące w kobiecie matce: występuje przyzwyczajenie do zależności dziecka, a także wzrasta poczucie pewności siebie i przekonanie o posiadaniu kompetencji rodzicielskich, co ma swoje następstwa w śmielszym zajmowaniu się przez kobietę innymi (kolejnymi) dziećmi. Świadomość konieczności stałego poznawania własnych dzieci i uczenia się sposobów pogłębiania relacji z nimi powoduje, że kobieta staje się bardziej otwarta na zmiany także w innych dziedzinach życia. Okres dorastania kobiety w roli matki kończy osiągnięcie przez dziecko dorosłości i rozpoczęcie przez nie nowego okresu rozwojowego. Urzeczywistnienie cech i zadań macierzyństwa wobec dorastającego dziecka przysposabia kobietę do realizacji zadań rodzicielskich wobec pełnoletniego dziecka.

O ile pełnienie roli matki wobec małego dziecka przebiega w miarę podobnie, o tyle podejście matek do dorastającego, a tym bardziej do dorosłego potomstwa jest zróżnicowane i wykazuje dużą niejednorodność. Pełnienie roli matki wobec dorosłego dziecka można opisać za pomocą metafory **jesieni** macierzyństwa. Obejmuje ona etap rozpoczynający się osiągnięciem przez dziecko dojrzałości formalnej, przypadający najczęściej na tzw. stadium „średniej dorosłości” matki (Brzezińska, 2004) czy inaczej wiek dojrzały (ok. 40.–60. r.ż.). Socjologiczna nazwa etapu to: rodzina (adekwatnie: matka) z „syndromem pustego gniazda”. Na ten etap macierzyństwa składa się osiąganie przez dorosłe dzieci szczytowego poziomu możliwości, a przez matki – doświadczanie spadku energii oraz menopauzy związanej z biologicznym wygasaniem zdolności prokreacyjnych.

Jesień jest kojarzona z dojrzałością i gotowością do oddzielenia owocu od drzewa.

W świecie społecznym taka sytuacja ma miejsce, gdy dzieci osiągają dorosłość i w coraz większym stopniu zaczynają się realizować w życiu pozarodzinnym. W okresie wczesnej dorosłości młodzi ludzie, jeszcze bardziej niż w okresie dorastania, oddalają się od rodziców, ale oddalenie to nie jest już wyrazem buntu, lecz potrzeby niezależności i samostanowienia. Potrzeba prywatności, fascynacja nabytymi prawami oraz nowym etapem życia (np. podjęciem studiów / pierwszej pracy, często poza rodzinnym miastem, zamieszkiwaniem w akademiku lub na stacji, większą niezależnością, nowym gronem znajomych), formowanie własnych poglądów, a także kształtowanie własnego życia osobistego powodują, że młody człowiek dystansuje się od rodziny. Dorosłe dzieci wybierają własny, dogodny dla siebie plan na życie, którego niezamierzonym efektem jest najczęściej poluzowanie więzi z rodziną. Z tego powodu jesień macierzyństwa wiąże się z zagubieniem i poczuciem straty dla matek, odczuciem bycia niepotrzebną, mało znaczącą dla dziecka wkraczającego w dorosłość. Rodzicielki stawiają sobie wówczas pytania: Kim jestem dla dziecka? Jaka jest teraz moja rola wobec niego? Jakie mam teraz prawa i obowiązki wobec dziecka? Na jaki kontakt z nim mogę liczyć? Radykalne zmiany w życiu dziecka często wywołują u matek, w mniejszym stopniu u ojców, zachwianie sensu życia, kiedy ten był do tej pory zorientowany głównie na cele odnoszące się bezpośrednio do dziecka. Treść roli matki, która dotychczas wyznaczała kobiecie wiele obowiązków względem dziecka, musi teraz ulec zmianie tak, aby dorosłe dziecko mogło rzeczywiście stać się jednostką w pełni za siebie odpowiedzialną i samosterowną. Dążenie do podtrzymania uprzedniego *status quo* niechybnie wiąże się z porażką.

Celem omawianego etapu macierzyństwa jest nauka rodzicielstwa wobec dorosłych dzieci – **ilościowe i jakościowe ograniczenie przepisu roli matki**, czyli zakresu i rodzaju zadań rodzicielskich, wynikające z opuszczenia przez dzieci domu rodzinnego. Zdarza się, że dorosłe dziecko długo lub nawet przez całe życie zamieszkuje z rodzicami; to jednak nie

wyklucza zaistnienia „syndromu opuszczonego gniazda”, gdyż ten stanowi reakcję na oddalenie psychiczne, może więc występować niezależnie od oddalenia przestrzennego.

Zadaniem macierzyństwa realizowanego wobec dorosłych dzieci jest weryfikacja gotowości matki do opiekowania się i kierowania dziećmi zgodnie z zasadą subsydiarności. Głównym osiągnięciem tej fazy jest nabycie umiejętności troszczenia się o los dzieci, przy jednoczesnym wycofywaniu się z aktywnego zaangażowania w ich sprawy (dominacja roli obserwatora nad rolą inicjatora). Nieumiejętność zaadaptowania się do specyfiki tej fazy macierzyństwa przejawia się odtwarzaniem treści roli przypisanych wcześniejszemu etapowi (fiksacja w roli) bądź też samowykluczeniem w relacjach z dziećmi (postawa stagnacji stanowi ucieczkową reakcją obronną na zmniejszającą się zależność dzieci).

Do szczegółowych zadań realizowanych przez matki dorosłych dzieci należy:

- wspieranie i towarzyszenie dzieciom w stawianiu się dojrzałymi ludźmi,
- rozluźnienie więzi z dziećmi, zgoda na ich samostanowienie,
- adaptacja do nowych oczekiwań społecznych wobec pełnionej roli: miejsce opiekuna, nauczyciela i wychowawcy zajmuje rola doradcy i osoby wspomagającej,
- uaktualnienie koncepcji realizowanej roli i zaakceptowanie jej na poziomie poznawczym i emocjonalnym,
- reorganizacja w obszarze pełnionych ról społecznych.

Wśród właściwości opisujących macierzyństwo wobec dorosłych dzieci, paralelnie do cech średniej dorosłości (czyli etapu rozwoju, na którym znajdują się matki dorosłych dzieci), znajduje się:

- postawa odpowiedzialności i dojrzałości,
- świadomość własnych celów i potrzeb,
- wyraźne sprecyzowanie oczekiwań dotyczących jakości własnego życia i standardu pełnionych ról.

Wyprowadzenie się dziecka z domu, nawet jeżeli wiąże się z cotygodniowymi powrotami na weekendy (jak to ma zwykle miejsce podczas pierwszych lat studiów), jest dla ma-

tek trudnym przeżyciem, oznacza bowiem zakończenie etapu współtworzenia ich codzienności przez dziecko. Pierwsza wyprowadzka przygotowuje zarówno matkę, jak i dziecko do kolejnych okresów zamieszkiwania poza domem rodzinnym, ale przede wszystkim do całkowitego wyprowadzenia się dziecka z domu rodziców. W związku z tym opisywany okres macierzyństwa to szansa na zmniejszenie przez matkę zależności od dzieci, na wzór stopniowego uniezależniania się dzieci od matek i domu rodzinnego. Następnym rozluźnieniem relacji matki z dorosłym dzieckiem jest większa troska kobiety o zaspokojenie własnych potrzeb i rozwijanie własnych zainteresowań.

Etap macierzyństwa wobec dorosłych dzieci, podobnie jak okres jesieni w przyrodzie, jest czasem osiągania korzyści i niejako zwieńczeniem podjętych we wcześniejszych etapach działań. Jednocześnie jest też okresem przygotowującym do kolejnej fazy życia. Mimo że kontakty matek z dorosłymi dziećmi stają się rzadsze niż wcześniej, to i tak są one płaszczyzną działań edukacyjno-doradczych, co jest wyrazem przewidywania i troski matek o zaspokojenie potrzeb i rozwój dzieci na kolejnym etapie ich życia.

Naturalnym procesem związanym z wkroczeniem dziecka w dorosłość jest uniezależnienie się od rodziców, co najczęściej wiąże się z usamodzielnieniem finansowym i mieszkaniowym oraz z zaangażowaniem w dojrzały związek partnerski i rozpoczęciem budowania własnej rodziny, niezależnej od rodziny pochodzenia. Zmiany te, w związku z usamodzielnianiem się dziecka równocześnie na wielu płaszczyznach, są dla rodziców trudnym doświadczeniem, co wynika z tęsknoty, poczucia osamotnienia i opuszczenia (Kast, 2003).

Efekt „pustego gniazda”, zmniejszenie częstości kontaktu z dzieckiem i możliwości wywierania wpływu na jego decyzje, a także monotonia wynikająca z mniejszej liczby spraw angażujących emocjonalnie powodują, że późny etap macierzyństwa – podobnie jak przyroda w okresie **przedzimia** – staje się coraz bardziej pasywny. O ile wejście przez dziecko w etap dorosłości, przy jednoczes-

nym pozostawieniu jej w gronie osób znaczących, modyfikuje rolę matki, o tyle zachodzące później wielowymiarowe uniezależnianie się dziecka przyczynia się do radykalnego pomniejszenia i „detronizacji” matki z uwagi na tworzenie przez dorosłe dziecko własnej rodziny oraz współdecydowanie z partnerem o ważnych dla siebie sprawach. Głównym celem tego etapu jest więc **poradzenie sobie przez matkę ze zmianą własnej roli w życiu dziecka** i wiążącymi się z tym następstwami emocjonalnymi, poznawczymi i behawioralnymi.

Ostatnia z pór roku, **zima**, jest swego rodzaju wytchnieniem dla przyrody, okresem odpoczynku dla roślin i wielu gatunków zwierząt. Zimową metaforę można by odnieść do odczuć kobiety, której dziecko realizuje się w pełni niezależnie od rodziny, nierzadko daleko od domu rodzinnego. W jego życiu nadal jest miejsce dla matki, ale już nie jako opiekuna czy wychowawcy (jak we wcześniejszych etapach), tylko doradcy, towarzysza, mentora. Ostatni etap macierzyństwa, dając odpoczynek, wytchnienie, zwiastuje schyłek okresu znaczącej aktywności kobiety w roli matki, choć wciąż wiąże się z jej pełnieniem. Również na tym etapie rolę matki charakteryzuje zmiana przepisu oraz indywidualne rozstrzygnięcie o podjęciu nowych zadań i nabyciu kolejnych osiągnięć rozwojowych bądź też rezygnacji z możliwości zmiany. Wyzwaniem ostatniego etapu macierzyństwa jest podsumowanie życia (Worach-Kardas, 1988) oraz powolne wycofywanie się z realizowanych aktywności, przez co okres ten nosi swoiste znamię usypiania, obarczone perspektywą nadchodzącej śmierci. Metafora zimy macierzyństwa oznacza stopniowe ustawianie w pełnieniu roli matki. W socjologii okres ten nosi nazwę „rodzina (matka) starzejąca się”.

Zewnętrzne oznaki starzenia kobiet zwracają uwagę również na zmiany zachodzące w ich wnętrzu, przede wszystkim na dążenie do utrzymania równowagi wewnętrznej, oczekiwanie na rodzicielstwo własnych dzieci i pragnienie pełnienia roli opiekuna/towarzysza wobec wnucząt. Im bliżej narodzin wnuczków, tym bardziej zmienia się kondycja ko-

biety – zanika czas smutku i poczucia straty (podobnie jest w przyrodzie: zwiastuny wiosny czynią bliską i ważną porę, która ma nadejść, a zmniejszają rangę pory, która trwa). Potrzeba opiekowania się i pomagania dzieciom w pełnieniu przez nie obowiązków rodzicielskich stanowi siłę w ostatnim etapie macierzyństwa, ponieważ nadaje mu nowe cele. I z tego względu zima w świecie przyrody nie jest już dobrą metaforą dla tego okresu rozwojowego w pełnieniu roli matki: w przyrodzie zima oznacza czas spadku aktywności, uspienie, obumieranie; natomiast późna dorosłość macierzyństwa nierzadko wiąże się z podejmowaniem wielu obowiązków oraz z pełnieniem przez matki funkcji edukacyjno-wspierającej wobec własnych dzieci.

Ostatniej fazie macierzyństwa towarzyszy zwykle podjęcie ról rodzicielskich przez dzieci. Wydarzenie to ma na ogół miejsce w okresie późnej dorosłości kobiety (ok. 60. r.ż.), choć obecnie nierzadko zdarza się podjęcie przez matki roli babci w okresie średniej dorosłości (ok. 40. r.ż.). Ostatnia faza pełnienia roli matki polega więc na zmianie (zwykle ograniczeniu) zadań realizowanych bezpośrednio wobec dorosłych dzieci i współwystępuje z podjęciem obowiązków opiekuńczo-wychowawczych względem potomstwa własnych dzieci, czasem wręcz polega na pełnieniu wobec nich zadań przypisanych rodzicom.

Późny etap macierzyństwa wiąże się z zmianą roli opiekuna w relacji matki z dzieckiem. Na skutek niedomagania fizycznego i/lub psychicznego matki działania wspomagające jej funkcjonowanie wykonuje dorosłe dziecko, odwracając tym samym wcześniej dominujący układ zależności, związek dawcy i biorecy opieki oraz pomocy. Powstaje pytanie, czy w sytuacji, gdy dziecko staje się opiekunem swojej matki, możemy mówić o wygaśnięciu jej roli rodzicielskiej? Wydaje się, że nawet jeśli kobieta nie może już pełnić roli doradcy, osoby wspierającej i towarzyszącej, to jednak jej obecność przypomina o dziedziczeniu wartości, dobra i mądrości, które przekazywała, a podjęta przez nią w młodości rola matki jest na stałe wpisana w jej życie. Idąc

tym tokiem rozumowania, można dalej rzec, że ostatni etap pełnienia roli matki, bez względu na to czy podejmuje ona działania na rzecz swoich dzieci, czy też nie, jest czasem coraz większej redukcji wpływu, ale nie zakończenia jej pełnienia, gdyż realizację ról w stosunku rodzic–dziecko przerywa dopiero śmierć jednego z podmiotów tej relacji.

Wyróżnione wyżej konteksty wskazują na główny cel ostatniego etapu macierzyństwa: **ewaluację pełnienia roli matki**. Podstawowym zadaniem tego okresu jest ustalenie przez kobietę osobistej oceny poziomu satysfakcji z podjęcia i pełnienia roli matki, uwzględniającej korzyści i straty oraz poczucie własnej efektywności w realizacji roli. Na pozytywny bilans składa się korzystna ocena przeszłości, świadomość właściwego (z)realizowania obowiązków określonych przepisem roli, chęć podtrzymywania i rozwijania kontaktu z dziećmi i wnukami oraz postrzeganie dzieci jako świadectwa (wy)pełnienia roli matki zgodnie z oczekiwaniami społecznymi. Negatywne podsumowanie własnych działań w roli matki oznacza poczucie niezrealizowania stawianych przez społeczeństwo lub siebie samą wymagań i wywołuje stan rozpaczony oraz niezadowolony. W tej sytuacji kontakt z dziećmi stanowi przypomnienie o życiowym niepowodzeniu i rozczarowaniu siebie oraz innych, co najczęściej decyduje o wycofaniu z relacji rodzinnych bądź też jest czynnikiem mobilizującym do dokonania zmian.

Analizując szczegółowe zadania, przed którymi staje matka na ostatnim etapie macierzyństwa, trzeba wyróżnić takie oto działania:

- analiza wychowania i opieki sprawowanej wobec dzieci,
- ocena poczucia spełnienia w roli matki,
- ocena własnych kompetencji w urzeczywistnianiu roli matki oraz analiza modyfikacji metod w różnych okresach oddziaływań wychowawczych,
- dokonanie podsumowania strat i zysków wynikających z pełnienia roli matki,
- realizacja potrzeby dawania, opiekowania się i towarzyszenia (obserwacja społeczna nierzadko pozwala zauważyć większe zaangażowanie kobiet w działania wycho-

wawczo-wspierające względem własnych wnuków aniżeli kiedyś wobec dzieci),

- przystosowanie do malejącej możliwości udzielania pomocy dzieciom i wnukom,
- adaptacja do roli biorcy w relacjach z dziećmi i ich potomstwem.

Realizacja powyższych zadań pozwala ocenić pełnienie roli matki, a także roli babci, jako szansę rozwojową dla kobiet będących w okresie starości, (szansę) umożliwiającą zaspokojenie potrzeby przynależności i uznania. Pomimo bodaj największego obciążenia emocjonalnego opisywanego etapu, pośród wszystkich faz pełnienia roli matki, wieloraka możliwość zaspokajania potrzeb społecznych przez kobietę czyni go etapem atrakcyjnym.

PODSUMOWANIE

Z przeprowadzonych analiz wynika, że zastosowanie przerośniętej ze świata przyrody do opisu jednej z głównych ról kobiecych – roli matki – pozwala bez trudu wskazać na jej różnorodność i zmienność, a jednocześnie analogię do następstwa zmian zachodzących w przyrodzie. Poszczególnym etapom macierzyństwa odpowiadają etapy rozwoju osobowego kobiety (Sobczyńska, 1995), a przez to modyfikacja sposobu jej funkcjonowania. Każdy okres pełnienia roli matki tworzy wiele sposobności wielostronnego rozwoju kobiety. Każdy z etapów macierzyństwa stwarza jej możliwość nabycia nowych, cennych umiejętności, przede wszystkim naukę roli matki (norm i wzorów zachowań) oraz doskonalenie własnych kompetencji rodzicielskich poprzez gromadzenie doświadczeń, tworzenie bliskiej, intymnej więzi z dzieckiem, naukę równoważenia potrzeb własnych i dziecka (chęć opieki vs prawo do niezależności i decydowania dziecka o sobie) oraz tworzenie relacji i podejmowanie działań opiekuńczo-wychowawczych w ramach wspierania dzieci w pełnieniu przez nie funkcji rodzicielskich. Wszystkie te czynniki przyczyniają się do samorealizacji kobiety w pełnionej roli rodzicielskiej, co korzystnie wpływa na wartościowanie roli

rodzica, zarówno przez matki, jak i przez inne osoby.

Rola matki podlega zmianom wraz z przechodzeniem dziecka, rodziny i samej kobiety przez kolejne stadia rozwoju. Metaforyczne zobrazowanie etapów pełnienia przez kobietę roli matki wskazuje na stadialność w realizacji tej roli oraz zróżnicowanie zadań rozwojowych, charakteru relacji i rodzaju obowiązków przypisanych poszczególnym etapom. Powyższe dane wskazują na złożoność roli matki i skłaniają ku analizie procesu przygotowania do jej podjęcia. Mówiąc o świadomym podejmowaniu i pełnieniu roli matki, należy podkreślić znaczenie przygotowywania się do bycia rodzicem, zarówno w okresie kiedy kobieta spodziewa się dziecka, jak i w czasie gdy jest jeszcze daleka od decyzji prokreacyjnych. W tym kontekście trzeba by zwrócić uwagę na niezwykle doniosłą rolę upowszechnienia wiedzy psychologiczno-pedagogicznej, odnoszącej się do przemian rozwojowych kobiety w ciągu życia i pełnienia przez nią ról społecznych. Waga tego postulatu wynika z charakterystycznej dla młodych dziewcząt (ale i dla chłopców) bliskiej perspektywy współtworzenia własnego życia i formowania celów (Banach, 1979; Mądrzycki, 2002; Pietrasinski, 1973)⁷. Uświadomienie sobie przez dziewczęta konieczności rozpatrywania własnego życia jako kontinuum zmian i zadań, które wiążą się z pełnionymi rolami, jest jednym z niezbędnych warunków podjęcia przygotowań do pełnienia ról społecznych, w tym roli matki. Jednocześnie też przyjęcie przez nie perspektywy długofalowej umożliwia wcześniejsze i pełniejsze osiągnięcie gotowości do realizacji ról rodzinnych.

Analizując kwestię przygotowania do roli matki, należy wziąć pod uwagę przekaz oczekiwań społecznych związanych z tą rolą, który ukierunkowuje rozwój społeczny i emocjonalny kobiety już od okresu dzieciństwa i towarzyszy jej w ciągu całego życia. Głęboka interioryzacja „stereotypu dobrej matki”, który jest ważnym elementem treści socjalizacyjnych, stanowi punkt odniesienia dla ewaluacji sposobu podjęcia i pełnienia roli matki, i to zarówno przez kobietę, jak i przez jej otoczenie.

Zinterioryzowane, nierzadko nieaktualizowane treści dotyczące macierzyństwa, czerpane z rozpowszechnionych poglądów, są w dużej mierze odpowiedzialne za opór, negatywne bądź obojętne ustosunkowanie wobec specjalistycznej wiedzy z zakresu opieki nad matką i dzieckiem, zarówno w czasie ciąży, jak i po urodzeniu dziecka. W społeczeństwie polskim ciągle jeszcze bardziej popularne są stereotypowe przekonania i poglądy na temat macierzyństwa niż ekspercka wiedza psychologiczno-pedagogiczna, co stanowi przeszkodę w upowszechnianiu wiadomości i umiejętności związanych z wychowywaniem dzieci z równoczesną troską kobiety o własny dobrostan.

Powszechność stereotypów odnoszących się do macierzyństwa wywołuje wiele niekorzystnych następstw, do których należy zaliczyć przede wszystkim: 1) wywieranie nacisku na podejmowanie roli matki, 2) presję na pełnienie tej roli w zgodzie z obowiązującym, utrwalonym od pokoleń wzorcem (przykładem jest mit Matki Polki, rezygnującej z własnych potrzeb i zainteresowań, cechującej się nadopiekuńczością i bezgranicznym poświęceniem dla niejednoznacznie rozumianego dobra dziecka), 3) niedostrzeganie różnic w pełnieniu roli matki na różnych etapach rozwojowych dziecka (czego następstwem jest stosowanie przez matki nieadekwatnego do danego stadium rozwoju dziecka przepisu roli), 4) niedostosowanie repertuaru zachowań do potrzeb i możliwości dziecka na

danym etapie rozwoju: na skutek błędnego rozumienia roli matka dorosłego dziecka rości sobie prawo i powinność kierowania wyborami dziecka, mimo że etap macierzyństwa, na którym się znajduje, wyznacza jej rolę doradcy i towarzysza, a zwalnia z obowiązku decydowania lub współdecydowania za nie.

Na przygotowanie do podjęcia roli matki negatywny wpływ ma też nieufność wobec instytucji zajmujących się pomocą rodzinie (poradni psychologiczno-pedagogicznych, rodzinnych, specjalistycznych, laktacyjnych, skierowanych do samotnych rodziców, par mających problem z zajściem w ciążę itp.). Panujące w tym względzie przekonania często blokują pomoc pochodzącą spoza rodziny, nakazując samodzielne rozwiązywanie przez rodziców nowych zadań i trudności, przy jednoczesnym oferowaniu jedyne narzędzia wsparcia – rad czerpanych z doświadczeń wcześniejszych pokoleń. Korzystanie z profesjonalnego doradztwa jest zarezerwowane dla sytuacji szczególnych (wydarzeń zwrotnych) w życiu rodziny, w innych sprawach jest odbierane jako wyraz niekompetencji albo ucieczki przed trudem poszukiwania rozwiązań. Wszystko to wskazuje na potrzebę nasilenia działań, których celem byłoby kształtowanie świadomej i odpowiedzialnej postawy – dziewcząt, wychowawców, rodziców, mediów – wobec zadań przygotowujących do macierzyństwa jako płaszczyzny ciągłego rozwoju kobiety w biegu życia.

PRZYPISY

¹ Inspiracją dla poszukiwań paraleli między stadialnością rzeczywistości przyrodniczej i biograficznej kobiety matki stała się konferencja: *Cztery pory roku w rozwoju człowieka*, organizowana przez Sekcję Psychologii Rozwojowej PTP i Instytut Psychologii Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszcy (Bydgoszcz, czerwiec 2008 r.).

² Działania opiekuńcze odnoszą się do pojęcia opieki, rozumianego za H. Muszyńskim jako zastępowanie funkcji życiowych osoby, która nie jest w stanie samodzielnie ich zrealizować (Muszyński, 2008).

³ Nazwy struktur: „Polis”, „Soma”, „Psyche” zaproponowała A. Brzezińska, opisując rozwój człowieka (Brzezińska, 2004).

⁴ Coraz większą rolę odgrywa dziś bogata literatura przedmiotu i czasopiśmiennictwo adresowane do młodych mam („M jak Mama”, „Pierwszy Rok Życia Dziecka”, „Twoje Dziewięć Miesięcy”, „Mam dziecko”, „Twój Maluszek”, „Rodzice”), prasowe i internetowe fora dla mam, tworzone przez specjalistów (np. www.mlekomamy.pl), ale także przez matki i dla matek (np. Mama radzi mamie [w:] *M jak mama*, www.portal.rodzic-pracownik.pl), akcje społeczne na rzecz świadomego rodzicielstwa („Rodzić po

ludzku”, „Kobieta – Rodzina – Praca”, „Nie piję za jego zdrowie”, „Cała Polska czyta dzieciom”) i rodzicielstwa zastępczego (projekt „Bliżej siebie”).

⁵ Zarówno w opracowaniach literaturowych, jak i w opinii społecznej jest zauważalna rozbieżność dotycząca uznania początku rodzicielstwa, co uwidacznia się np. w wyrażaniu gratulacji z okazji zostania rodzicem zarówno podczas trwania ciąży, jak i po narodzinach dziecka (zostanie rodzicem nie jest więc traktowane jako wydarzenie, które dokonuje się w określonym momencie życia, ale jako proces rozciągający się na okres przed i po narodzinach dziecka). Zarówno ciąża, jak i poród stanowią pierwszą fazę macierzyństwa, są początkiem praktycznego uczenia się roli matki i stanowią źródło radykalnych zmian (zwykle „rozkwit” kobiety, ale nierzadko też poczucia straty, żalu za tym, co się kończy).

⁶ Literatura dotycząca roli matki pokazuje bardzo wiele przykładów kobiet, które pomimo wcześniejszej praktyki pedagogicznej czy pielęgniarskiej zajmując się własnymi nowo narodzonymi dziećmi, doświadczały bardzo silnych emocji (Budrowska, 2000; Kościelska, 1998; Spencer, 2000; Maciarz, 2004).

⁷ Zagadnienie celów dalekosiężnych i celów pośrednich w tworzeniu życiowych planów, a także kwestia dystansu czasowego w planach młodych dziewcząt, wydają się ważne ze względu na nabywanie umiejętności pomocnych w realizacji wyobrażanych ról społecznych. Podobnie jak podjęcie roli pracownika danej branży wymaga wcześniejszego zapoznania się z wymaganiami danego zawodu oraz merytorycznego i praktycznego kształcenia, tak też podjęcie roli matki powinno poprzedzać przygotowanie do tej roli.

BIBLIOGRAFIA

- Banach C. (1979), *Modyfikacje i rekonstrukcje planów życiowych*. Warszawa: WSiP.
- Brzezińska A. (2004), *Spółeczna psychologia rozwoju*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Budrowska B. (2000), *Macierzyństwo jako punkt zwrotny w życiu kobiety*. Wrocław: Fundacja Na Rzecz Nauki Polskiej.
- Gerrig R.J., Zimbardo P.G. (2006), *Psychologia i życie*, 342–345. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Goffman E. (1981), *Człowiek w teatrze życia codziennego*. Warszawa: Wydawnictwo Aletheta.
- Kast V. (2003), *Syndrom opuszczonego gniazda. Poszukiwanie na nowo własnej tożsamości*. Kielce: Wydawnictwo Jedność.
- Kawula S. (2005), *Kształty rodziny współczesnej*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Kępiński A. (2001), *Rytm życia*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Kościelska M. (1998), *Trudne macierzyństwo*. Warszawa: WSiP.
- Kusio U. (2004), Współczesna kobieta wobec macierzyństwa. *Kultura i Edukacja*, 4, 40–47.
- Maciarz A. (2004), *Macierzyństwo w kontekście zmian społecznych*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Markowska D. (1992), Siódmy nieprzyjaciel i siódmy świata kierunek [w:] Z. Kwieciński (red.), *Nieobecne dyskursy*, cz. II, 52–72. Toruń: Studia Kulturowe i Edukacyjne.
- Matuszewska M. (1995), Role rodzinne młodych dorosłych jako źródło doświadczeń i zmian rozwojowych jednostki [w:] Z. Tyszka (red.), *Roczniki Socjologii Rodziny*, t. VII, 131. Poznań: Poznańska Drukarnia Naukowa.
- Mądrycki T. (2002), *Osobowość jako system tworzący i realizujący plany*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Miluska J. (1995), Przekształcenia ról płciowych a szanse kobiet [w:] J. Miluska, E. Pakszys (red.), *Humanistyka i Pleć. I. Studia kobiece z psychologii, filozofii i historii*, 19–33. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Muszyński H. (2008), Opieka w systemie pojęć [w:] E. Jundziłł, R. Pawłowska (red.), *Pedagogika opiekuńcza. Przeszłość–teraźniejszość–przyszłość*, 89–106. Gdańsk: Harmonia.
- Ostoja-Zawadzka K. (1999), Cykl życia rodzinnego [w:] B. de Barbaro (red.), *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*, 20–21. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Pietrasiański Z. (1973), *Kierowanie własnym rozwojem*. Warszawa: Wydawnictwo Iskry.
- Pospiszył K. (1986), *Psychologia kobiety*. Warszawa: PWN.

- Poznaniak W. (2000), Teorie uczenia się społecznego jako model normalnego i zaburzonego funkcjonowania jednostki oraz grupy [w:] H. Sęk (red.), *Spoleczna psychologia kliniczna*, 90–94. Warszawa: PWN.
- Sobczyńska D. (1995), Macierzyństwo: wartości i dylematy [w:] J. Miluska, E. Pakszys (red.), *Humanistyka i Płeć. I. Studia kobiece z psychologii, filozofii i historii*, 69–84. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Spencer P. (2000), *Macierzyństwo. Cięża i poród*. Olszanica: Wydawnictwo BOSZ.
- Worach-Kardas H. (1988), *Fazy życia zawodowego i rodzinnego*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych.
- Zaburzycka E. (1993), *Narzeczeństwo, małżeństwo, rodzina, rozwód?* Gdańsk: GWP.
- Ziemska M. (1977), *Rodzina a osobowość*. Warszawa: Wiedza Powszechna.